

VÍGH ÉVA

Giovan Battista Della Porta zoomorfikus fiziognómiája

Az állatok ábrázolása, formája és viselkedése, lelkének és jellemének leírása és értelmezése a fennmaradt barlangrajzok ideje óta dokumentálja azt a szerepet, amelyet betöltöttek az ember és az anyagi világ kapcsolatában. Az ókortól kezdve fennmaradt írásos és képzőművészeti emlékek, amelyek a zoológia és a zoonímia hermeneutikai hagyományának tárgya és eszköze is, igazolják az állatalakok tényekben és hiedelmekben gazdag jelenlétét misztikus-allegorikus és morális kontextusban. Természetesen mind az allegorikus, mind pedig a moralizáló szemlélet, bár mindmáig érvényes lehet irodalmi-művészeti interpretációt illetően, elsősorban a kora újkorig jellemezte az európai gondolkodást és civilizációt. A zoológiai megfigyelések és leírások Arisztotelész állatoknak szentelt művei óta táplálták ezt a kétfajta, alapvető megközelítést egészen a 18. századig, amikor a 17. századi tudományosság új szempontjai és módszerei következtében, valamint a felvilágosodás eszméinek hatására az állatok testének és lelkének, mozgásának, valamint az emberrel való kapcsolatának kérdése a filozófiai elemzés szintjére tevődött. Descartes *bête machine*-jétől Buffon természetrajzán és Darwin evolúciós elméletén keresztül a mai bioetikáig hosszú évszázadok és számos, egymásra ható és egymással vitatkozó filozófiai elmélet jelzi az ember és állat összetett természet- és morálfilozófiai kapcsolatrendszerének kardinális pontjait és azok változásait.

Jelen tanulmány célja rávilágítani a zoomorfizmus és etika szoros kapcsolataira a fiziognómiában, Giovan Battista Della Porta, a 16. századi itáliai művelődéstörténet ebből a szempontból legjelentősebb szerzőjének művén keresztül. A *humanitas* és *animalitas* morális összevetésének egyik történeti csúcspontja és hosszú utóélettel rendelkező, többféleképpen hasznosított ismeretelméleti kérdése a zoomorfikus fiziognómia. Az állatok formájának és „jellemének” az ember külsejével való összevetése ugyanis alapvető módszer volt a fiziognómiai vizsgálódásokban az ókortól kezdve. A fiziognómia, mint az ember karakterének és affektusainak több évezredes kognitív módszere, az ember testi jegyeinek, mozdulatainak, hanghordozásának és komplex fizikai egészének megfigyelésével a lélek természetére és érzelmeire enged következtetni, azaz a test és a lélek

összefüggéseit kutatja.¹ A fiziognómia első szisztematikus tárgyalása egy Arisztotelésznek tulajdonított értekezés formájában hagyományozódott ránk,² amelyben az ember megismerési lehetőségei között kiemelten foglalkozik a szerző a zoomorf összevetés létjogosultságával. A fiziognomikus jelek felismerése és közvetítése, maga a fiziognomikus elemzés módszereinek kérdése tehát már e pszeudo-arisztotelészi műben is alapvető kiindulópont. Nyilvánvalóan többféle módszer létezik, amely alapján a külső jegyek a lélek kiismerését segítik. A pszeudo-arisztotelészi megfogalmazás szerint is

a fiziognómusok eddig háromféle módszer szerint végezték a fiziognómiai vizsgálatot [...] Egyesek ugyanis az állatfajok alapján fiziognomizálnak, hozzárendelve minden egyes fajtához az állat adott külsejét és lelkületét. [...] Megint mások hasonlóan járnak el, azonban ők nem az összes élőlény alapján végzik vizsgálatukat, hanem az emberi fajon belül különböztetnek meg fajtákat, amelyek külsőben és jellemében is eltérnek egymástól, miként az egyiptomiak, a trákok és a szkíták. [...] Vannak, akik a külső jellegzetességekből indulnak ki, s abból, hogy mely lelki hajlam, milyen külsővel jár együtt: például a haragos, a félnék, az érzéki esetében, és így tovább az összes többi lelki beállítódásnál. (*Physiog.*, 12.)

E három alapvető módszer felidézésére azért volt szükség, hogy igazolást nyerjen az állatokkal való vizsgálódás központi szerepe. Az állatok külsejének és viselkedésének megfigyelése, vagyis a zoomorf analógiákra való hagyatkozás ugyanis a kezdetektől fogva jelen volt az ember jellemének és érzelmeinek értelmezésében. Az újkorra hagyományozódott fiziognómiai értekezések mindegyike alapvető módszernek tekinti, s van olyan szerző is (pl. Marcus Antonius Polemón), aki külön fejezetet szentelt az állatok „jellemének” és ezzel külső jegyek és jellembeli hasonlóságok alapján az ember és az állatvilág közötti fiziognómiai egybevetések zoomorfikus lehetőségét hangsúlyozta.

Amikor tehát a 16. századi itáliai klasszicizmus leghatásosabb fiziognómia értekezésének írója és legnagyobb európai hírnévvel rendelkező itáliai képviselője Giovan Battista Della Porta (1535–1615) összefoglalta a fiziognómia addigi tudásanyagát és vizsgálódási módszereit, e tudomány több ezer éves hagyományával rendelkezett. Della Porta egész életműve és tevékenysége a természet- és társadalomtudományos érdeklődés sajátos kapcsolódási lehetőségeire összpontosít. A természeti mágiáról, az emlékezésnek a – 16. században olykor ezoterikus tudománynak tekintett – művészetéről, az „égi” és a „emberi” fiziognómi-

¹ A fiziognómia történetéről lásd részletes összefoglalómat in Vigh 2006. I. 9–146. A fiziognómia történeti-szemiotikai tanulmányozásához alapvető irodalommal kapcsolatban vö. Barthes 1970; Eco 1985; Eco 1987; Vasoli 1990; Magli 1995.

² Ókori szerzők is Arisztotelésznek tulajdonították, és a *Corpus Aristotelicum* részét képezte a *Physiognomonika* című, elméleti és gyakorlati kérdéseket is tartalmazó fiziognómiai értekezés a Kr. e. 3. századból. Magyarul: *Pszeudo-Arisztotelész: Fiziognómia*. In Vigh 2006. II. 11–26.

áról írt értekezései, a távcsőnek Galileivel közel egyidejűleg tett felfedezése, tucatnyi komédiája szellemi irányultságának határozott és konzekvens mivoltáról tanúskodnak.³ Hírneve a *Magia naturalis* című műve mellett jórészt fiziognómiai témájú könyveinek köszönhető, amelyekben a test és a lélek kölcsönös kapcsolatából kiindulva, antik és középkori szerzőkre támaszkodva írja le, elemzi és értékeli a test külső jegyei alapján a lélek és az érzelmek felismerésének és értelmezésének kérdését.

Della Porta egész fiziognómusi tevékenysége tökéletes átmenetet képez a 16. század még mágikus kultúráról átítatott tudományossága és a 17. század racionalista alapokra épülő új kutatási módszerei között; 17–18. századi továbbélésének és népszerűségének is ez a magyarázata.⁴ A fiziognómia Della Porta-féle definíciója szerint, a *Della fisonomia dell’uomo* (Az emberi fiziognómiáról) című fő művéből idézve: „a természet egyfajta szabálya, normája és rendje [amelynek] alapján felismerhető, hogy milyen formájú test, a lélek milyen hajlamára utal” (Della Porta I, 30: 96). Ő maga is a fiziognómia fent idézett három, arisztotelészi eredetű alapvető módszerére hagyatkozik, amikor az ókori szerzőktől kezdve saját kora legismertebb fiziognómusainak téziseit felsorakoztatva elemzi a test és a lélek intrinzikus kapcsolatát az állatokkal való összevetésben.

Az olasz klasszicizmus e sajátos szemiotikusának legkedvesebb módszere az analógiákon alapuló elemzés,⁵ amelyet szinte minden interpretációs módszer közül a leggyakrabban, szinte kizárólagosan alkalmaz. Legyen szó az ember és az állatvilág, ember és általában a természet, ember és a csillagok összevetéséről, az analógiás hatás mindenképpen győzedelmeskedik: a „hasonlóságok”, az „affinitások”, a „vonzások” és „taszítások” kapcsán működő jelek és jegyek mindegyike e módszer alapján nyer értelmezést. Della Porta fiziognomikus vizsgálódásainak e módszere a test és a lélek egymásnak való megfeleltetése esetében a valóság minden szintjén működik, de különösképpen releváns az ember és az állatvilág közötti megfelelések elemzésekor, itt ugyanis a formák azonnal felismerhető összevetése fantáziadús és könnyvének e fejezeteit vizualizáló elemzéseknek ad helyt.

A zoomorfikus példák és analógiák sokasága minden ókori és középkori fiziognómiai műben helyet kapott. A fent említett Polemón (Kr. u. 2. század) fiziognómiáról szóló könyvének teljes második fejezete, morális összefüggések kapcsán

³ Életéről és tevékenységéről (részletes, bár nem a legfrissebb bibliográfiával) lásd Zaccaria 2008. 170–182. Magyarul a fiziognómus Della Portáról: Vigh 2006. I. 225–242; Vigh 2006a. 177–196.

⁴ G. B. Della Porta több fiziognómiai témájú értekezést tett közzé: *De humana physiognomoniam* (1586), amelynek olasz nyelvű változata a *Della fisonomia dell’uomo* (Az emberi fiziognómiáról, 1598); *Coelestis physiognomoniam* (1603), olasz fordítása a *Della celeste fisonomia* (Az égi fiziognómiáról, 1614); posztumusz jelent meg a még 1586-ban írt *Chirofisonomia* (A kéz fiziognómiai olvasata, 1677).

⁵ Művét szemiotikai kézikönyvnek is tartja a modern szakirodalom (lásd Caputo 1990).

arról szól, miféle hasonlatosságokat találsz az ember és más állatok, négy lábúak, szárnyasok, csúszómászók és egyebek között. Mert egyáltalában nem fogsz olyat találni, aki ne hasonlítana valamely állatra, vagy ne rendelkezne annak valamely vonásával. Annál fontosabb, hogy ezeket egyenként idézd fel az emberek esetében. Így fel fogod ismerni az emberek között, ki hasonlít a vadállatokra. (Polemón 37.).

Della Porta maga is bőségesen használta a görög rétor munkáját, s szinte nincs olyan fejezete művének, amelyben ne hozna zoológiai vagy zoomorfikus példát. Az állatokkal való összevetés alapja nem csupán a – művét jellemző, és annak első megjelenése óta számtalan egyéb fiziognómiai kiadványban szereplő – metszeteken is nyomon követhető vizualizálási szándék. A zoomorf analógiák a közkedvelt és mindmáig hatásos illusztrációknak is köszönhetően olyan képi és szemantikai modelleket hoztak létre, amelyek mindig is részét képezték a művelt és népi képzeteknek.

Az ember és az állatok között lehetséges fiziológiai-affektív összevetést – a fiziognómia igazolásaként – koherens vizsgálat tárgyává, sőt rendszerre a modern korban először Della Porta tette. Fiziognomikus képzelete olyan kozmologiai egészet alkot, ahol minden jel egy másik jellel áll kapcsolatban, minden jel egy másikat is jelöl, legyen az emberi, állati vagy a növények és ásványok köréből vett tulajdonság. Az állatok ugyan kiemelt jelentőséggel bírnak, ám „hasonlóképpen nincs semmilyen növényi, ásványi és semmilyen más természetű dolog a világon, aminek ne lenne valami közös tulajdonsága az emberrel” (Della Porta I, 15: 47). Ha – mint szerzőnk vallja – az ember az egyetlen élőlény, akiben valamennyi állat tulajdonsága megvan, innen eredeztethető az a fiziológiai, fizikai és morális változatosság, amely az embereket jellemzi, és ez alapján lehetséges zootikai megfigyeléseket tenni. A mikrokozmosz és a makrokozmosz kapcsolata ily módon a fiziognómia alaptétele is: minden elem és rész összefügg egymással, egy másikkal, és egymásból következő módon értelmezhető, de egyben minden egyes elem központi jelentőségű is. Ez a policentrikus felfogás egybecseng a barokk kedvelt tükörmetaforájával, amely szerint a visszatükröző és visszatükrözött egymást minősíti.

A nápolyi szerző a *Della fisonomia dell'huomo* első könyvében a módszerekre és a forrásokra vonatkozó alapvető meghatározásokat tesz, amelyeket konzekvensen alkalmaz az állatok vonatkozásában is. Ami a forrásokat illeti, Della Porta nem sorolja fel filológiai pontossággal valamennyi szerzőt és művét, mindössze jelzi, hogy „akik e tudománnyal érdemben akarnak foglalkozni, az állatok történetéről szóló könyveket nagy szorgalommal tanulmányozzák, hogy kellőképpen tájékozódjanak szokásaikat, gondolkodásmódjukat, leírásukat és [test]részeiket illetően, mert ettől függ az egész tudomány” (Della Porta I, 14: 45–46).

Nem felesleges ezzel kapcsolatban néhány adattal alátámasztani azt a bőséges, bár nem minden esetben szisztematikus forrásanyagot és olykor pontos annotációt, amelyet Della Porta zoomorfikus fiziognómiájában is alkalmaz. Művében rendre idézi forrásait többé-kevésbé pontos utalásokkal, összevetve/ütköztetve a szerzők

nézeteit, amelyekhez saját konklúzióit is hozzáfűzi. Nevesítve Arisztotelész (ill. a Filozófus) 558 alkalommal kerül említésre a *Fisonomia* lapjain, s ezt a citációs adatot csak – a szinte mindig együtt említett – Polemón (542) és Adamantius (512) közelíti meg. Ez utóbbi elsősorban azért, mert „kitűnően lemásolta Arisztotelész” észrevételeit és ember- és állattípusainak leírását (Della Porta II, 2: 128). A lélek és a test kapcsolatának okán Platón és a platonikusok is többször (63) említésre kerülnek. Az ókori szerzők közül – most csak a zoológia kérdéskörére fókuszálva – a Pliniusra (70), Plutarkhoszra (33), Aelianusra (23) Flavius Philostratusra (19), Solinusra (10) Oppianoszra (15) való gyakori hivatkozás is magától értetődő. A középkori szerzők esetében a *De animalibus* okán és arisztotelianus mivoltának is köszönhetően a maga 238 előfordulásával Albertus Magnus tekintélye kikezdetlen.

Della Porta tehát a reneszánszkori szerzők többségéhez hasonlóan közvetlenül az ókori forrásokhoz fordult, és a középkorban kedvelt enciklopédiák állatokról szóló fejezetei vagy a bestiáriumok gazdag szimbolikája legalábbis az idézetek szintjén kevésbé ragadták meg. A mágia és a modern tudományosság határmezsgyéjén tevékeny tudós semmiképpen sem a középkori gondolkodás e jellegzetes művein keresztül, vagyis a keresztény szellemiség szűrőjén át látta és kívánta láttatni az állatok szerepét az emberi lélek és viselkedésformák tipizálásakor vagy kodifikálásakor. Ugyanakkor a keresztény bestiáriumoknak a korabeli ember képzeletére és látásmódjára gyakorolt hatása semmiképpen sem lebecsülendő tényező még akkor sem, ha szerzőnk a középkori szimbolika e jellemző műveit és szerzőit nem sorolta az *auctorok* közé. Della Porta *Fisonomiája* a (korabeli) tudományosság igényével precíz, minden részletre és klasszikus szerzőre kiterjedő elemzést nyújt a zoomorf példák állandó és tudatos befűzésével.

Szerzőnk módszerét jellemzi, hogy összeveti a különböző szerzők véleményét, a romlott szövegrészeket értelmezi, saját véleményét, akár azonos, akár eltérő, mindig hangsúlyozza, és nem feledkezik meg a fiziognómiai elemzéshez igazodó, klasszikus irodalmi idézetekről sem. A logikusan felépített, hat könyvből álló fiziognómiáját éppen ez a történeti, filológiai és módszertani tudatosságot tette a későbbi évszázadokban is a fiziognómia iránt érdeklődők legolvasottabb művévé. A zoomorfikus fiziognómiai megfigyelés módszereit illetően Della Porta ebben az esetben is kedvenc filozófusaira hivatkozik. „A püthagoreusok mondták, hogy az eredeti testektől kivált lelkek nemcsak különböző emberi testekbe, de vadállatok testébe is kerülnek” (Della Porta I, 4: 21). Ezzel a kijelentéssel szerzőnk alátámasztja azt a nézetet, miszerint a lélek az, amely az embert és az állatot összekapcsolja, vagyis az élőlények lelkei végtelen kapcsolatban állnak egymással. Az ember és állatok közötti analógia kazuisztikája a test formája és a lélek tulajdonsága közötti megfelelést feltételezi.⁶ A test és a lélek

⁶ Vö. továbbá a latinban az *anima* (a lélek mint életerő), az *animus* (a lélek mint jellem), illetve az *animal* (élőlény), az *animalis* (életet adó / állat) és az *animalitas* (állatiság) etimológiai kapcsolatrendszerét, amely egyfajta szemantikai affinitást is feltételez.

kérdésében Platón és a hermetikus-platonista reneszánsz gondolkodás, míg az erkölcsiség témakörében egyértelműen Arisztotelész jelenti a hivatkozási alapot Della Porta számára.

Mindazonáltal Della Portától nem szabad szisztematikus episztemológiai vizsgálatot és következetesen végigvitt, valamely filozófiai irányzathoz ragaszkodó eljárásmodot várnunk. A fiziognómiai és zoológiai irodalomtól eltekintve olvasmányait és forrásait a reneszánszkori szinkretizmusra jellemző módon ötvözi az ember és az állatok összevetése kapcsán is. Della Porta Platónra hivatkozva abból indul ki, hogy „ha egy ember testét tekintve hasonlatos egy állathoz, szokásait és szándékait illetően is hasonlít hozzá. Ebből következik, hogy ha minden egyes állat formáját leírjuk, és ennek egy tulajdonságot, vagy szenvedélyt, vagy jelleget tulajdonítunk, kikövetkeztethetők az ember erkölcei” (Della Porta I, 13: 43). Ugyanakkor nem osztja teljes mértékben ezt a Platónnak tulajdonított nézetet, sőt ő maga azt vallja, hogy „hiábavaló és ostoba dolog azt képzelni, hogy lehetséges olyan embert találni, akinek egész teste egy bizonyos állat testéhez hasonlítana. Ha azonban mégis bizonyos részben hasonlatos, csak egyes testrészeit illetően történhet meg” (Della Porta I, 14: 44). Az a taxonómia tehát, amely végül etikai véleményalkotáshoz vezet, morfológiai alapokon áll, és így csak bizonyos megszorításokkal érvényes az ember és az állat közötti szimbolikus analógia.

Az itáliai szerző számára az állatokkal való összevetésre épülő pseudo-arisztotelészi analógiás módszer a leggyakoribb és egész zoomorf fiziognómiájában a leginkább célravezető. Az arisztotelészi szillogizmus az állatok teste és „jellem” viszonylatában is alapvető, ha ugyanis bármiféle állat esetében annak formáját vesszük figyelembe, akkor e forma a hozzá illeszkedő tulajdonsággal vagy indulattal társítható. Az oroszlán külseje és „lelkülete” a legjobb példa erre: ez az állat természetét tekintve nemes lelkű és életerős, testfelépítését pedig széles mellkas és vállak, erős hát és erős végtagok jellemzik. Következésképpen minden ilyen testű élőlény erős és bátor. Della Porta végtelen sok példával él, ezek közül néhány rendkívül szemléletes:

Ebből következik, hogy ha az embernek valamely testrésze az állatok ugyanazon testrészéhez hasonlít, bizonyára tulajdonságait tekintve is hasonlatos. Ha egy ember szemé az oroszlánéhoz hasonlít, és közepesen becsett, ez az oroszlán [természetére], ha nagyon bemélyedő, a majomra utal, azaz rossz erkölcsű lesz; ha pillantása bársonyos, azt fogod mondani, az ököréhez, ha viszont nagyon kimeredő, ostoba és goromba, a szamár [jelleméhez] hasonlít. (Della Porta I, 15: 47.)

A *Della fisonomia dell'huomo* I. könyvének 15. fejezete terjedelmét, az állatok fiziognomikus leírását és morális ismérveit tekintve külön kis értekezésnek tekinthető, amely bizonyítja az ember és az állat analógiákon alapuló összevető módszerének hasznosítását, és egyben jelzi az állatokról alkotott felfogást is a

korabeli gondolkodásban. E kisebb zoetikai traktátusból érdemes egy passzust részletesebben idézni, hiszen az állatok etológiája az emberi viselkedés és erkölcsök láttelele. Az ember ugyanis lehet

bátor, mint az oroszlán, félénk, mint a nyúl, vakmerő, mint a kakas, kellemetlenkedő, mint a kutya, rideg, mint a holló, jószágos, mint a gerle, rosszindulatú, mint a hiéna, kellemes, mint a galamb, csalárd, mint a róka, szelíd, mint a bárány, gyors, mint az őz, kezes, mint a párduc, lusta, mint a medve, kedves, mint az elefánt, hitvány és ostoba, mint a szamár, engedelmes, mint a páva, fecsegő, mint a nőstényveréb, hasznos, mint a méh, csavargó, mint a kecske, féktelen, mint a bika, megbokrosodó, mint az öszvér, néma, mint a hal, megfontolt, mint a bárány, parázna, mint a disznó, kárörvendő, mint a kuvik, hasznos, mint a ló, kártékony, mint a farkas. És ehhez hasonlóan nincs sem növény, sem ásvány, és semmilyen más anyag a világon, amelynek valamilyen tulajdonsága ne lenne meg az emberben. Azt képelték a régiek, hogy Prométheusz, miután agyagból létrehozta az embert, az összes állatból vett valamilyen indulatot és behelyezte az emberbe, bizonyítva, hogy egyedül az ember rendelkezik az állatok valamennyi tulajdonságával. (Della Porta I, 15: 47.)

A teremtésmítoszt a zoomorfikus fiziognómia alaptételére alkalmazva, Della Porta az ember és állatok kapcsolatának kezdetét az ősrégi időkbe helyezi annak tudatában, hogy az állatok legtöbbször polivalens tulajdonságai polivalens erkölcsiségekkel való azonosítást eredményeznek az ember erkölceit illetően. A világmindenség valamennyi teremtménye Istent és a Sátánt is jelképezheti, hiszen kettős, dicséretes és kárhoztatandó természettel rendelkezik: és valóban szinte valamennyi állat valamely pozitív vagy negatív tulajdonsággal felruházva társítható az emberhez. Az erkölcsi érényeknek és vétkeknek ez a tipológiai-figurális értelmezése abból a nyilvánvaló igényből ered, hogy konkrét hasonlatok és analógiák révén lehessen érzékelhetővé, láthatóvá tenni az ember értelmi, érzelmi vagy erkölcsi tulajdonságait, vagyis hogy könnyen felismerhetően (állati) testet öltsenek az elvont fogalmak.

Della Porta fiziognómiai értekezése első, még latin nyelvű kiadásának már a címlapja is sokatmondó a zoomorf analógiák szempontjából. A könyv címlapján ugyanis, a szerző arcképét körbevéve, balra különféle arcok, jobbra azokkal zoeti-

kailag összevethető állati fejek szerepelnek. Ezek a zoomorf példák az értekezésben majd rendre szerepet kapnak. Legfelül a félnék, ám parázna ember és a nyúl látható, majd a tudatlan, piszkos alak arcképe és a disznó következik. A továbbiakban a pimasz, arcátlan típus és a holló, a buja arcképe és a szarvas, a félnék, hízelkedő figura és a macska, az ostoba ember és a kos, valamint a korlátolt, együgyű ember és a szamár egybevetése jelzi már a könyv címlapján a zoomorfizmus központi szerepét a fiziognomikus elemzésekben.

Della Porta, jóllehet a pseudo-arisztotelészi eredetű *epiprepeia* (összbenyomás) elvét mindig szem előtt tartja, számára mégis a fej – és ezen belül a szem – elsődleges szerepe a fiziognomikus vizsgálat során és a zoomorf analógiák esetében is nyilvánvaló. Érdeemes tehát most ennek zoomorf összevetési lehetőségnek több figyelmet szentelni, és bizonyítani Della Porta – és általában az ó- és kora újkori fiziognómia – e tekintetben alapvetően arisztoteléanus szemléletmódját. Della Porta értekezésének V. könyvében, amely a *Nikomakhoszi etika* zoomorf analógiákkal bővített, fiziognomizált változataként is értelmezhető,⁷ a szerző egyértelműen az arisztotelészi közép elvét hangsúlyozza. Ha ugyanis bármely testrész formája, színe, a test egészéhez viszonyított aránya eltér a középtől vagy a kevesebb, vagy a több irányába, a test nem szép, tehát az

⁷ Arisztotelész etikája és Della Porta fiziognómiájának morálfilozófiai kapcsolatát lásd Vígh 2014. 235–268; Vígh 2016. 111–124.

erkölcsök sem lehetnek jók. Della Porta ugyanakkor a szépségről és a jóságról szóló újplatonikus és sztoikus értelmezések nyomdokain is haladva értelmezi a *kalokagathia* elvét fiziognómiai és ezen belül etikai kontextusban. Több alkalommal utal ugyanis arra, hogy „a szélsőségek közötti közép mindig a jót jelöli” (Della Porta II, 19: 224), illetve „minden, ami szép, természettől fogva jó is, és minden csúf pedig rossz; s ez nemcsak az embernél, de minden más dolog esetében jellemző: kövek, fűvek és virágok kapcsán is, ahogyan ezt bőszégesen bizonyítottuk Fisonomiánkban” (Della Porta IV, 11: 496). Még határozottabban foglal állást a szépség meghatározásakor, mivel e külső jegy egyértelműen nemes erkölcsi értékek jelölője:

A szépségnek egy másik formája, amelyet valójában nem is szépségnek kellene nevezni, az a részek harmonikus és egymáshoz illeszkedő konkordanciáját mutatja, és így a rend szimmetriájában, a testrészek arányosságában, és az egymáshoz megfelelően illő és illeszkedő testnedvek életteliségében együttesen igen kiváló erkölcsöket és nemes lelket mutat. [...] Ez a szépség az, amely valamennyi erényt maga után vonja és minden vétektől távol áll. (Della Porta IV, 11: 495.)

A fej esetében is – a test egészéhez viszonyított – mérete és aránya, valamint formája szerint történik a fiziognómiai elemzés. A nagy fej eszerint otromba szellem, ügyefogyottság és engedetlenség külső jele. A zoomorf analógiák közül mindjárt a szamár példáját hozza elsőként Della Porta, mivel „a szamárnak nagy a feje, ostoba, hitvány és alantas lelkű, és ostoba szokásai vannak” (Della Porta II, 1: 101), majd a többi, levegőben és vízben élő nagyfejű állat jellemzése következik. Az analógiás összevetés mindazonáltal természettudományos magyarázattal is kiegészül: eszerint – s most Albertus Magnus a hivatkozási alap – a túl nagy fej a túlzott nedves és a kevés meleg jelenlétének tudható be, így azok az állatok, akik ilyenek, ostobák és félénkek. Ráadásul ha a fej méreteihez viszonyítva az arc is nagy, ez szintén a szamárra jellemző, tehát a csökönyös és lusta ember jegye (vö. Della Porta II, 10: 172).

Az együgyűség és korlátolttság további zoomorf-fiziognómiai jegyei is a szamárral való összevetés megalapozottságát támasztják alá. Della Porta a homlokról folytatott eszmefuttatása során a kerek, magas és púpos homlok esetében is, forrásaival teljes összhangban, a szamár képét idézi fel. A nagy (szamár)fül szintén az ostobaság külső jege, viszont a meleg és a nedves temperamentumnak köszönhetően az ilyen emberek hosszú életűek és kiváló a hallásuk. A vastag

ajkak, és különösen, ha az alsó ajak előreálló, szintén a korlátoltság és a gyenge ítélőképesség zoomorf fiziognómiai jegye. A „megfelelő állapotnál” jobban ki-domborodó szemek is ostoba, tudatlan és keményfejű emberre vallanak:

Arisztotelész az *Állatok* [testrészeiről] szóló könyvében rosszállóan ír az erősen kidülledt szemekről, és Galénosz is hasonlóképpen ítél. Ha ennek természetes okait szeretnénk megtudni, azt mondják, hogy oka az agy első kamráiban lévő sok nedvesség, ami elgyengít és ostobaságra utal. Galénosz a *Melankóliáról* szólva azt mondja, hogy ez a melankolikus temperamentumból és a lélek nehézkességéből ered, és a vastag ajkaknak is ez az oka. Plinius azt mondta, hogy éppen ezért nem látnak jól: a szem ugyanis minél inkább kidülledt, annál messzebb van az agytól, vagyis az eredetétől és a megfelelő állapotától. És ha valamely állathoz kellene hasonlítani, Arisztotelész a *Fiziognómiájában* a szamarakhoz hasonlítja, mert a szamaraknak van nagyon kidülledt szemük, ezért ezeket az embereket a szamárra jellemző észűnek és erkölcsűnek véli. Ugyancsak ő, Sándornak írva azt mondja, hogy akinek a szemei a szamáréhoz hasonlítanak, ostoba és keményfejű. Polemón és Adamantius szerint nem minden kidülledő szem méltó a dicséretre. Athéneusz azt állítja, hogy az ilyen kidülledt szemű emberek rendkívül rossz természetűek. (Della Porta III, 5: 319.)⁸

A szamár hangja is, amely érdes, erőteljes, mértéket nem ismerő, fülsértő ordítás, az ostobaság jele (Della Porta II, 19: 204). Már nem is csodálkozik az olvasó, amikor a „szégyellnivaló testrészek” kapcsán azt olvassa, hogy „a férfi nagy száma meggondolatlan és ostoba emberre vall, és a szamárhoz hasonlítható, mert az állatok közül a szamárnak van nagy hímvesszője” (Della Porta II, 37: 259).

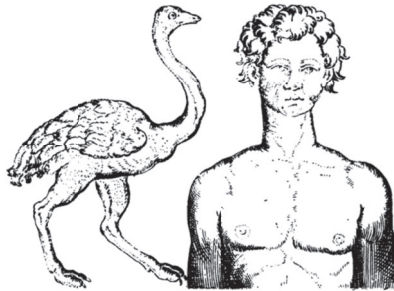
Egyébként a szamár leírása is részletesen olvasható Della Portánál, s ebben – mintegy összefoglalva a máshol olvasható jegyeket – szembeötlő a középeztől eltérő, aránytalan jegyek hangsúlyozása.

A szamárnak nagy a feje, szája húsos és nagy, homloka gömbölyű, szemei nagyok is kidomborodnak; ajkai nagyok és a felső az alsóra csüngő, nagyon durva és különböző hangon ordít; teste sovány és csúf, szíve nagy, ezért félnék; vére fekete és sűrű, járása lassú és lusta, nem is mozdul csak gyakori ütlegelésre; nemi szerve hosszú és aránytalanul nagy. Szokásait tekintve igen mocskos, hitvány lelkű; de lehet kezelhető, kedves és kellemes is. Ha az úton találkozik valakivel, nem kerüli ki, nekimegy; rendkívül parázna; bármilyen töprengés és teendő távol áll tőle, lusta és minden sérelmet türelmesen elvisel; hosszú életű. (Della Porta I, 15: 50.)

⁸ Galénosz a melankóliáról a *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* (A lélek tulajdonságai követik a test temperamentumát) című, Della Porta idején nagy népszerűségnek örvendő művében szól erről. A Nagy Sándornak írt mű az Arisztotelésznek tulajdonított *Secretum secretorum*. Ennek a fiziognómiáról szóló fejezetében részletes leírás olvasható a szemről (magyarul lásd Vigh 2006. II. 95).

A kinézetét tekintve szintén a számmal azonosítható tudatlan ember húsos arcú, vastag ajkú, nehézkes beszédű, egyenes nyakú, egyenes hátú, és teste balra hajlik, továbbá az ostoba alak külseje is egyértelműen a szamár (és a kecske) külsejével és tulajdonságaival jellemezhető (vö. Della Porta V, 5: 489 és V, 19: 518).

S ha a közepesnél jóval nagyobb fej nem sok erkölcsi és lelki jót ígér, a kis fejű emberek sem jók, mert – az arisztotelészi közép elvéhez hű interpretáció értelmében – kevés ésszel és értelemmel látta el őket a természet. A klasszikus példák sokaságában – Polemón, Adamantio, (Pseudo)-Arisztotelész, Rhazes tanúbizonyosságai mellett – próbálva eligazodni, Della Porta saját véleményének is hangot ad. Mint említettük, ez a fajta forráskezelés és feldolgozás jellemzi Della Porta egész fizionómiáját, amikor egymással ütközteti az egyes források állításait, a romlott(nak vélt) szövegrészeket kijavítja, és a vitás esetekben ő maga lép fel döntőbíróként. Della Porta a kis fej kapcsán a strucc és a testéhez képest, arányait tekintve kis fejű ember közötti analógiás hatást tárgyalja, tekintve, hogy ez az állat rendelkezik a testéhez viszonyítva a legkisebb fejjel. Ezért „olyannyira ostoba, hogy amikor vadászok veszik üldözőbe, és el akar előlük menekülni, a bokrok közé dugja a fejét, s míg ott tartja, azt hiszi, képes hatalmas testét is rejtve tartani” (Della Porta II, 1: 106–107).

A „struccpolitika” felemlegetése napjainkig élő klasszikus toposz, amelynek Arisztophanészról, a Bibliából és egyéb forrásokból is vett közismertségét Della Porta tudományos magyarázattal is megtámogatta. Most is, mint annyi más esetben, Galénoszt hívja segítségül, aki szerint „a kicsiny fej az agy rossz kialakulásával magyarázható, ezért a kis fej mindig rossz jel”. Avicennára utalva a magyarázat még újabb erkölcsi észrevételekkel bővül: eszerint a kis fej a természetes erkölcsi és lelki erényeket egyaránt nélkülözi, ezért állhatatlan, könnyen haragra gerjedő, mindenben döntésképtelen az ilyen ember. S ahogy egy kis edény sem képes sokat befogadni, a kicsiny fejtől sem várható el, hogy a fej méreténél nagyobb agyat fogadjon be: „tehát a kis fej szükségszerűen rossz” (Della Porta II, 1: 107). A kis fejen kívül a struccra jellemző hosszú, vékony nyak is ostobaság, továbbá félnkség és szószátyárság jele (vö. Della Porta II, 22: 223). Ami a struccot illeti, egyébként igen változatos szimbolikával rendelkezik: Cesare

Ripa *Iconológiájában* például az igazság, a szigor, a torkosság szimbólumaként szerepel, igazolva ezzel a zoomorf szimbolika polivalenciáját.

A fentiekből (és természetesen az arisztotelészi közép elvéből) következik, hogy csak a test méreteivel arányos, közepesen nagy fej a dicsérendő. Az ilyen fejet Della Porta az oroszlánéhoz hasonlítja, hiszen ahogy Arisztotelész is leírta alakját, a test arányossága és ebből következő egyéb tulajdonságai okán is igen kiváló állat. A szögletes homlok kapcsán is visszatér az oroszlán-analógia: az ilyen homlok ugyanis ismét a középelv szerint kerül megítélésre a közepes méretű arccal együtt, amely nagylelkúséget, okosságot, éles elmét, ékesszólást és erényt jelöl a Della Porta által gyakran idézett számos klasszikus szerző olvasatában is.

Az oroszlánnal kapcsolatos fiziognómiai elemzések számos érdekes következtetésre vezethetnek, ugyanis nincs még egy állat, akit ennyiszor felemlegetnének, és akinek ennyiféle, jobbra pozitív jellemzőt tulajdonítanak. A fiziognómiai kézikönyvekben felsorakoztatott topikus jegyek recepciója más tematikájú művekben is nyomon követhető, konkrét fiziognomikus ismérvekre alapozva. Ripánál, ahol egyébként az oroszlán szimbolikájának kész tárházát olvashatjuk, a büszke tettekrezség, az ambíció, a könyörületesség, a lelkierő jelképe; meleg vérmérsékletű, s szilajsága, félelmetessége, ereje ebből is következik. A vérmérséklet tárgyalásakor Ripa a kolerikus alkat jellemzése során szintén az oroszlán alakját veszi zoomorfikus példaként, „hogy ezzel is az őserőt és az indulatot bizonyítsa [...]. Az oroszlán még arról is ismeretes, hogy nemes lelkű és adakozó természetű, és anélkül, hogy túlzásba esne, bőkezű.” (Ripa 1625. 110.) A nemes lelkűség szócikknél is az oroszlánt hozza, és vonásainak részletes zoomorfikus elemzését olvashatjuk. A nemes lelkűséget szimbolizáló hölgy – aki mellé az oroszlánt helyezi a szerző – „szögletes homlokú és kerek orrú, az oroszlánhoz hasonlatosan, Arisztotelész *Fiziognómiájának* 9. fejezete szerint is”.⁹

⁹ Ripa 1625. 405. A Ripa által említett 9. fejezet a modern kiadásokban a 41, avagy a 809b14–37 jelzésnek felel meg.

Pseudo-Arisztotelész könnyűszerrel jelentett a modern kori fiziognómusok számára is hivatkozási alapot, ugyanis valóban kivételes részletességgel és pontossággal rajzolta meg az oroszlán – s az ehhez hasonlítható férfi – alakját.¹⁰ Della Porta az oroszlán leírásakor is szinte szó szerint idézi az ókori szöveget:

az oroszlán feje közepes méretű, középen kissé benyomott szögletes homlokú [...] sárgás szemei nem túl kerekék, s nem is nagyon kidüldedők, szemöldöke nagy, orra inkább vastkos, mint keskeny vagy kicsi, kissé kerek és erőteljes; felső állkapcsa nem túl előreugró, az alsóval arányos; szája nagy, ajka keskeny úgy, hogy a felső az alsóra fekszik és nem ereszkedik meg a száj sarkai irányába; nyaka nagy, de közepesen vastkos, s csak egyetlen egyenes csontból áll; nyakán a válláig szőrzet borítja, amelynek a vége hullámos; erőteljes a mellkasa, széles a válla, melle és háta igen erős; csontozata vastkos és szilárd, amely belül rendkívül kevés, szinte semmi velőt nem tartalmaz; színe sárgás, lassú, kimért léptekkel jár és minden lépésnél finoman mozgatja vállait, hangja mély. Ami pedig lelki tulajdonságait illeti: adakozó, győzelemre vágyó, erős, kellemes külsejű, szelíd és kedves azokkal, akikkel kapcsolatba kerül. (Della Porta I, 15: 48.)

Az oroszlán a férfiaság *par excellence* szimbóluma is: Della Porta a *Della fisonomia dell'huomó*ban 91, a *Della celeste fisonomiá*jában pedig 10 alkalommal említi meg az oroszlánt, mint a bátorság, a büszkeség, a vadság, a könyörületesség, az erő zoomorf szimbólumát.

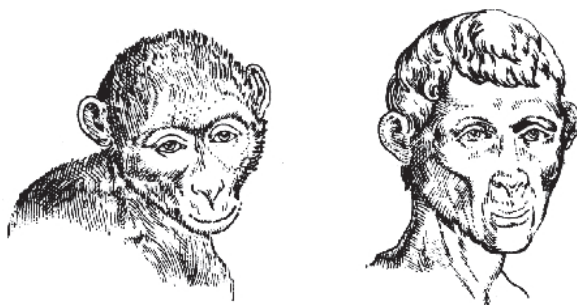
A zoomorfikus fiziognómia Della Porta-féle olvasata egy sor, a *Nikomakhoszi etiká*ban is elemzett erkölcsiség vizualizált képét nyújtja: minden egyes erény és vétek az ahhoz illeszkedő állatalak(ok)kal teljes. Nincs most lehetőség bemutatni és az arisztotelészi rendszerezéssel összehasonlítani a teljes, minden esetben zoomorfikus példákkal hangsúlyozott dellaportai repertóriumot, amely negyvennégy fejezetben és ezekhez kapcsolódó több tucatnyi alfejezetben tárgyalja a test, mint morális szimbólum és a lélek kapcsolatát. Érdeemes mégis jelezni

¹⁰ Talán nem felesleges teljes egészében idézni azt a passzust, mert a későbbi korok ikonográfiája is ezt a fajta meghatározást vette hivatkozási alapul: „úgy tűnik, hogy az összes állat közül az oroszlán testesíti meg a legtökéletesebben a férfi ideális alakját. Meglehetősen nagy a szája; arca négyszögletes, de nem túl csontos; felső állkapcsa nem előreugró, hanem az alsóval arányos; orra inkább vastkos, mint keskeny; szemei sötétlen ragyogóak és mélyen ülők, nem túl kerekék, de nem is túl hosszúkásak, méretük megfelelő; szemöldöke is elég nagy; homloka négyzetes, közepénél enyhén bemélyedő, alsó részén viszont a szemöldöknél és az orrnál, mint egy felhő kidomborodik. Homloka tetején, az orral egyvonalban, kihajló, hajtűncszerű hajzat található; feje közepes méretű; nyaka elég hosszú, vastagságának mértéke megfelelő; szőke haja van, amely nem túl borzolt, de nem is túl lelapuló; a kulcsontok közötti terület inkább lazán, mint szorosan összekapcsolódó; vállai izmosak; mellei erőteljes duzzadóak; háta széles; mellkasa, háta erős; csípője és a combjai nem túl húsosak; lábai erősek és izmosak; járása fiatalos; egész teste jól tagolt és izmos, nem túl kemény, de nem is túl petyhüdt. Lassan jár és nagyokat lép, járás közben vállait mozgatja. Ezek tehát a testére vonatkozó dolgok, ami pedig a lelkét illeti: adakozó, bőkezű, nagylelkű, győzelemre vágyó, de közben szelíd, igazságos és szeretetteljes azokkal szemben, akikkel érintkezik.” *Physiog.*, 19–20.

néhány zoomorfikus példa erejéig a *humanitas* és az *animalitas* összefüggéseit etikai kontextusban és érzékeltetni a *Fisonomiát* általában jellemző zoomorfizmus jellegét és felhasználási módját.

Az V. könyv gonosz emberről szóló 2. fejezete például tíz alfejezetben elemzi a „rosszaság” és a „rossz erkölcsűség” különböző fajtáit: a csúf arcú, ezért természetesen rossz/gonosz ember és a rossz erkölcsű alak után a következő alfejezet már címében is a rókához, a farkashoz, a kígyóhoz és a tigrishez hasonlítható fondorlatos ember zoomorf képét rajzolja meg. Della Porta Aiszóposz mesealakjait is felsorakoztatja, s ezzel a morális szimbólumok több évezredes irodalmi hagyományát hangsúlyozza. Ezt követi a család alakjának a rókához, a kígyóhoz (valamit az etiópokhoz és a nőkhöz) mérhető felvázolása. A hamis ember jellemzése után a farkashoz, a sashoz, a karvalyhoz, a hollóhoz és általában a ragadozó madarakhoz hasonlítható tolvaj, majd a majomhoz, rókához, kígyóhoz és az egyiptomi mongúzhoz társítható rosszindulatú ember leírása következik:

Az ilyen ember haja ritkás, szemöldöke sűrű és összenőtt. Orcái finom rajzolatúak. Szája nevetős. Orrhangon beszél. Nyaka törékeny és gyenge. Bordái vékonyak és gyengék. Púpos. Ülepe petyhüdt, szinte kiszáradt. Lábai hosszúak, gyors és rövid léptekkel jár. Szeme zavart, teste imbolyog és lihegve lélegzik. Szeme sarka húsos. Pupillája kicsi. Két szeme egymástól távol helyezkedik el, ide-oda mozgó, élesen látó és igen beesett. Szemei lehetnek kicsik és sötétek is, pislogók, szárazak, feketék, vagy ragyogók, vagy szárazan csukódnak le és megfelelően nagyok. Lehetnek még fényesek, tiszták, komor tekintetűek, nevetősek vagy vidámak is. (Della Porta V, 3: 485–486.)

A majommal való további összehasonlítás során felsorolt jegyek (kicsiny, beesett szemek, kicsi fül, lapított orr, kicsi, beesett arc, hajlott hát, aszott fenék, a rövid, fonnyadt ujjak), a *Fisonomia* más helyein is a rosszindulat, a családság, a lopás, a paráznaság, tehát mindenképpen a rossz erkölcsök dominanciájára utalnak. Egyéb olvasmányaink alapján meg sem lepődünk, hogy a ravasz ember külsejét a rókáéval, a majoméval (és a nőével) veti egybe. Végül a hitványok, az elvetemültek, a mérgezésre, majd a gyilkolásra hajlamos típusok fiziognómiai jegyeinek felsorolása zárja ezt a fejezetet (vö. Della Porta V, 3: 486–487). A többi

moralitás analógiás szemiózisa is hasonlóképpen működik, mivel minden egyes állatnak határozottan kijelölt, potenciálisan kozmológiai szerepe van amennyiben az univerzum és benne az ember felépítését és működését szimbolizálja.

A zoomorf példák tehát szinte minden moralitás kapcsán előtérbe kerülnek. És ha zooetikai kontextusban Arisztotelész a kikezdhethetlen forrás, maga a *humanitas* és *animalitas* kérdése – a reneszánszkori szinkretikus gondolkodásra jellemző módon – más filozófiai iskolákat, különösen a hermetikus-újplatonikus elméleteket is bevonja a zoofiziognomikus megismerés folyamatába. Tudománytörténeti szempontból is rendkívül tanulságos tehát, ahogyan Della Porta kontaminálja a legkülönbözőbb szerzők, eszmeáramlatok és korszakok elméleteit az állat és az ember viszonylatában, és így hozza létre *saját* zoofiziognómiáját. Műve, a jellemek taxonómiájának zoomorfikus képi megjelenítésével, több évszázadon keresztül abszolút forrásnak számított és nemcsak a fiziognómia irodalmában. És szemléljük bár az ártatlan bárányt, a hízelgő vagy alamuszi macskát, a pöffeszkedő pávát, a gyáva nyulat, a ravasz rókát, a bölcs baglyot, a lassú csigát, a bőgő szamarat, az erős bikát, a bús gerlemadarat, a mocskos disznót, a szorgalmas méhet, a hű vagy irigy kutyát, a károgó varjút, a felfuvalkodott békát, és az állandó jelzővel ellátott többi állatot, minden kép mögött az embert látjuk.

IRODALOM

- Barthes, Roland 1970. *L'empire des signes*. Paris, Flammarion.
- Caputo, Cosimo 1990. Un manuale di semiótica del Cinquecento: il De humana physiognomia di G. B. Della Porta. In *Giovan Battista Della Porta nell'Europa del suo tempo*. A cura di Maurizio Torrini. Napoli, Guida. 69–91.
- Della Porta, Giovan Battista 2013. *Della fisonomia dell'huomo*. A cura di Alfonso Paoletta. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane.
- Eco, Umberto 1985. Il linguaggio del volto. In uő: *Sugli specchi e altri studi*. Milano, Bompiani. 45–55.
- Eco, Umberto 1987. *Arte e bellezza nell'estetica medievale*. Milano, Bompiani.
- Greimas, Algirdas Julien – Fontanille, Jacques 1991. *Sémiotique des passions. Des états de choses aux états d'âme*. Paris, Seuil.
- Magli, Patrizia 1995. *Il volto e l'anima. Fisiognomica e passioni*. Milano, Bompiani.
- Pszeudo-Arisztotelész: *Fiziognómia*. Ford. Békés Enikő. In Víg 2006 II. 11–26. [= *Physiog.*]
- Polemón, Marcus Antonius 2006. *A fiziognómiáról*. Ford. Máté Ágnes. In Víg 2006 II. 35–43.
- Ripa, Cesare 1625. *Iconologia*. Padova, Pietro Paolo Tozzi.
- Vasoli Cesare 1990. La retorica come 'semeiotica nell'opera del Della Porta. In *Giovan Battista Della Porta nell'Europa del suo tempo*. A cura di Maurizio Torrini. Napoli, Guida, 31–53.
- Víg Éva 2006. „Természeted az arcodon”. I. *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*. II. *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény*. Szeged, JATEPress.
- Víg Éva 2006a. Az olasz klasszicizmus szemiotikusa: Giovan Battista Della Porta. In „*Con dottrina e con volere insieme*”. *Scritti dedicati a Béla Hoffmann nel giorno del suo sessantesimo compleanno*. Szombathely, Savaria University Press. 177–196.

- Vígh Éva 2014. „I costumi seguono i segni...”. Caratteri morali e forme del corpo nella *Fisonomia* di Giovan Battista Della Porta. In Éva Vígh: „*Il costume cha appare nella faccia*”. *Fisiognomica e letteratura italiana*. Roma, Aracne. 235–268.
- Vígh Éva 2016. Moralità e segni fisiognomici nel *Della fisonomia dell’uomo* di Giovan Battista Della Porta. In *La „mirabile” natura. Magia e scienza in Giovan Battista Della Porta*. A cura di Marco Santoro. Pisa–Roma, Fabrizio Serra. 111–124.
- Zaccaria, Raffaella 2008. Giovambattista Della Porta. In *Dizionario biografico degli italiani*. Roma, Istituto dell’Enciclopedia Italiana. 170–182.